

Handleiding bij de docenttraining

JE HEBT MAKKELIJK PRATEN

Het begeleiden van gesprekken
over maatschappelijk gevoelige
onderwerpen in de klas

Handleiding bij de docenttraining

**JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN**

Het begeleiden van gesprekken
over maatschappelijk gevoelige
onderwerpen in de klas

colofon

Deze publicatie is een uitgave van Stichting School & Veiligheid, uitgevoerd in opdracht van het ministerie van OCW.

Titel Handleiding bij de docenttraining *Je hebt makkelijk praten*
- *Het begeleiden van gesprekken over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas*

Auteur dr. Hester Radstake, www.hesterradstake.nl

Redactie De roze pen

Vormgeving MOOZ grafisch ontwerp

Illustraties Kaliber

© Stichting School & Veiligheid 2016

Extreme en ongenueanceerde ideeën
en gedrag horen bij jonge mensen.
Daar moet je niet van schrikken.
Je moet niet boven,
maar naast hen gaan staan.

Younes el Kaci,
docent Wibautcollege Amsterdam
in: NRC, 20-02-2016

Vooraf

Dit is de handleiding die hoort bij de docenttraining *Je hebt makkelijk praten – Het begeleiden van gesprekken over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas*. Deze training is georganiseerd door Stichting School & Veiligheid, in opdracht van het ministerie van OCW, naar aanleiding van de brief van staatssecretaris Sander Dekker aan de Tweede Kamer van 1 juli 2015 (*Kamerbrief over onderzoek maatschappelijke thema's in de klas*), en inhoudelijk ontwikkeld door onderwijskundige/pedagoog dr. Hester Radstake.

Doel van de training

De training ondersteunt docenten bij het bespreken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas. Docenten spelen een cruciale rol om maatschappelijk gevoelige onderwerpen zó te bespreken, dat het betekenisvolle leermomenten worden voor leerlingen over hoe we met elkaar in deze diverse wereld samenleven. Het voeren van een gesprek over maatschappelijk gevoelige onderwerpen - zoals vrijheid van meningsuiting, vluchtelingenproblematiek, extremisme en seksuele diversiteit - gaat echter vaak gepaard met dilemma's en onzekerheden bij docenten. Het gaat dan om worstelingen als: Moet ik verschillende meningen en perspectieven aanwakkeren of juist afremmen? Hoe zorg ik ervoor dat leerlingen de ruimte krijgen om te kunnen zeggen wat ze vinden zonder dat andere leerlingen - of ikzelf - gekwetst worden? Hoe ga ik om met mijn eigen grenzen? Beschik ik over voldoende inhoudelijke kennis over het onderwerp om verschillende perspectieven aan te dragen en adequaat te kunnen reageren op de inbreng van leerlingen? Kan ik me beter objectief opstellen in het gesprek of geef ik juist ook mijn eigen mening? Hoe kan ik aansluiten bij de ervaringen van leerlingen terwijl ze mij niet als 'één van hen' zien?

De handleiding

Docenten maken zich tijdens de training theoretische en praktische hulpmiddelen eigen, die hen helpen bij het omgaan met deze vragen en onzekerheden en het beter begeleiden van gesprekken in de klas. Dit gebeurt aan de hand van een aantal opdrachten, waaraan de deelnemers tijdens de twee trainingsbijeenkomsten werken. Daarnaast is er een opdracht tussen de twee trainingsbijeenkomsten in, waarbij docenten de aangereikte informatie en hulpmiddelen toepassen in de klas. Deze handleiding bevat de informatie die nodig is bij het maken van alle opdrachten. De volgende onderwerpen komen achtereenvolgens aan bod in de handleiding (ze worden tijdens de training toegelicht en er wordt mee geoefend): een hulpmiddel voor de voorbereiding en evaluatie van het gesprek, verschillende typen gespreksaanpakken, diverse docentrollen, aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek, tips voor het omgaan met 'oververhitting' in het gesprek en tips voor het stellen van open vragen in het gesprek.

Aan de slag

U heeft als docent een belangrijke rol in het voorbereiden van leerlingen op het samenleven in diversiteit. Met deze training doet u relevante kennis en praktische ervaring op waarmee u makkelijker en beter met uw leerlingen kunt praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen en kunt omgaan met lastige situaties die zich daarbij voordoen. Zo bent u nóg beter voorbereid om maatschappelijk gevoelige onderwerpen te bespreken, of deze zich nu gepland of spontaan aandienen in de klas.

Ik wens u veel succes en plezier toe met de toekomstige gesprekken met uw leerlingen!

Dr. Hester Radstake

Maart 2016

Verantwoording

De handleiding is gebaseerd op beschikbare bronnen uit onderzoeks- en vakliteratuur over het bespreken van controversiële onderwerpen en specifieke aanpakken daarvoor. Aan het einde van de handleiding vindt u een lijst met bronnen die gebruikt zijn voor het samenstellen van deze handleiding. Ik ben de auteurs van deze bronnen dankbaar voor hun verrichte (denk)werk en de publieke beschikbaarheid van het materiaal.

**JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN**

Inhoud

Vooraf	5
1. Voorbereiding en evaluatie van het gesprek (5 W's)	9
2. Typen aanpakken	11
3. Typen docentrollen	16
4. Aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek	17
5. Tips voor het omgaan met 'oververhitting'	20
6. Tips voor doorvragen met open vragen	22
7. Bronnenlijst	24

1. Voorbereiding en evaluatie van het gesprek (5 W's)

Door het nadenken over onderstaande 5 W-vragen krijgt u inzicht in factoren die een rol spelen bij het bespreken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas. Op basis van de uitkomst kunt u geground kiezen voor een gespreksaanpak en docentrol.

Ook kunt u met behulp van deze vragen achteraf reflecteren op het verloop van het gesprek. De inzichten daaruit kunt u gebruiken voor het nadenken over de volgende gesprekken die u gaat begeleiden.

Waarom	Toelichting Expliciteer de aanleiding en het doel van het gesprek.	Voorbeelden/uitwerking <ul style="list-style-type: none">• Bespreekbaar maken van het onderwerp in de klas.• In aanraking komen met een diversiteit aan perspectieven.• Wij/zij-denken (polariseren) tegengaan.• Kunnen verplaatsen in standpunten en gevoeligheden.• (Specifieke) discussievaardigheden ontwikkelen.• Hart luchten, zorgen uiten.• Inzicht vergroten over de controverse/kwestie.• ...
Wat	Toelichting Benoem het onderwerp en baken het af. Waar gaat het <i>in wezen</i> over? Welke perspectieven zijn er binnen de controverse? Ga bij het bepalen van het eigenlijke onderwerp uit van de relevantie en belangstelling die het onderwerp heeft voor de leerlingen. Wat houdt hen bezig?	Voorbeelden/uitwerking <ul style="list-style-type: none">• Vrijheid van meningsuiting.• Extremisme.• Homoseksualiteit.• Discriminatie.• Islamfobie.• Antisemitisme.• Vluchtelingen.• Plotselinge ingrijpende gebeurtenissen, zoals aanslagen.• ...

<p>Wie</p>	<p>Toelichting</p> <p>Sta erbij stil met wie dit gesprek gevoerd wordt. Wat betekent het onderwerp voor de leerlingen? Welke gevoeligheden roept het (mogelijk) bij hen op? En bij uzelf (als docent en als mens)?</p>	<p>Voorbeelden/uitwerking</p> <ul style="list-style-type: none"> • Verplaats u in drie verschillende leerlingen en bedenk hoe zij tegenover het onderwerp staan. Let daarbij ook op culturele achtergronden, geloofsovertuigingen en de sociale omgeving van leerlingen. • Reflecteer hoe u persoonlijk in dit onderwerp staat, bijvoorbeeld door erover te praten met collega's, vrienden, etc. Krijg inzicht in uw eigen opvattingen, gevoeligheden en grenzen. • Bepaal hoe diversiteitsgevoelig u als docent bent t.a.v. dit onderwerp (ruimte kunnen geven aan het belichten van verschillende opvattingen binnen de controverse, ook als die botsen met die van uzelf; verbinding kunnen houden met leerlingen die extreme opvattingen verwoorden of emotioneel reageren, etc.). • ...
<p>Waar</p>	<p>Toelichting</p> <p>Beschrijf de klas als context waar het gesprek plaatsvindt.</p>	<p>Voorbeelden/uitwerking</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoe zit het met orde, sfeer en veiligheid in deze klas? Met groepsdynamiek (dominantiepatronen)? Met onderlinge relaties (leerlingen onderling en leerlingen-docent)? • Hoe verliepen eerdere gesprekken over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in deze klas? • Hoe zien de leerlingen u, specifiek in relatie tot het gespreksonderwerp? (Ook wat betreft persoonskenmerken als leeftijd, sekse, culturele achtergrond, levensbeschouwing en seksuele geaardheid.) • ...
<p>Wanneer</p>	<p>Toelichting</p> <p>Sta stil bij de <i>timing</i> van het gesprek in relatie tot de ontwikkelfase van leerlingen.</p> <p>Bij geplande gesprekken: Ruim tijd in voor voorbereiding van de leerlingen en van uzelf.</p>	<p>Voorbeelden/uitwerking</p> <ul style="list-style-type: none"> • Schat in wat leerlingen wel of niet weten over het onderwerp. Ruim tijd in voor een feitelijke uitleg over het onderwerp en bereid dit voor. • Welke voorbereiding hebben de leerlingen nodig (kritisch gebruik van informatiebronnen; gespreksvaardigheden)? • Welke voorbereiding heeft u zelf nodig? Bepaal uw eigen kennis over het onderwerp. Bent u goed op de hoogte van de controverse, kent u de verschillende standpunten, perspectieven en gevoeligheden? Check ook bij uzelf (bijv. in een gesprek met een collega, vriend(in), kind) of u deze kunt verwoorden. • ...

**JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN**

2. Typen aanpakken

Het overzicht hieronder is bedoeld om een idee te geven van verschillende soorten aanpakken die er zijn om een gesprek vorm te geven. Er worden zes categorieën gesprekken beschreven die geschikt zijn voor het bespreken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen. Van elke categorie bestaan veel praktische uitwerkingen. Om het overzichtelijk te houden, worden bij elke categorie slechts één of twee voorbeelden ter illustratie gegeven. Daarmee is dit overzicht niet volledig. In het bronnenoverzicht vindt u de bronnen en websites waar onderstaand overzicht op is gebaseerd. In deze bronnen kunt u meer informatie vinden over praktische gesprekstoeepassingen.

De categorieën zijn gebaseerd op de verschillende typen beoogde doelen en opbrengsten van het gesprek en zijn in de praktijk niet strikt van elkaar gescheiden: vaak zult u combinaties van elementen uit de verschillende typen aanpakken terugzien. Het overzicht is gebaseerd op een selectie en ordening van informatie uit literatuur (zie hoofdstuk 7, *Bronnenlijst*), in combinatie met praktijkvoorbeelden van docenten van eerdere trainingen.

Let op: De aanpakken gearceerd met een * dienen volgens een bepaalde structuur of specifieke regels te verlopen. Daarover vindt u meer informatie in de bronnenlijst.

1. Onderzoekende, open gesprekken

Dit type gesprekken is erop gericht om leerlingen meer inzicht te laten verkrijgen in wat er speelt met betrekking tot het gevoelige onderwerp en

in hun eigen en andermans opvatting en emoties daarover. Door middel van vragen worden leerlingen uitgedaagd om na te denken over de kwestie. Dit kunnen zowel vragen van leerlingen zelf zijn, als door de leraar aangedragen vragen. Belangrijk is dat het open, niet-gestuurd (= oordeelvrij) vragen zijn. Door het gezamenlijk onderzoeken van die vragen, het blijven doorvragen (zie hoofdstuk 6, *Tips voor doorvragen met open vragen*) en het afwegen van argumenten, wordt het onderwerp geanalyseerd en krijgen leerlingen dieper inzicht in het onderwerp. In dit type gesprek stelt de docent zich eerst volgend en dan leidend op (zie hoofdstuk 3, *Typen docentrollen*).

Voorbeelden

- **Mindmap:** Maak klassikaal een mindmap waarin het onderwerp in het midden staat. Noteer alle associaties die leerlingen bij het onderwerp hebben en orden ze. Vraag vervolgens de leerlingen om allemaal een vraag die zij over dit onderwerp hebben, op te schrijven. Bedenk vooraf of het verstandig is dit geanonimiseerd te laten doen. De leerlingen leveren de vraag bij u in. Kies een aantal vragen uit en bespreek deze met de klas. Gebruik daarbij vooral de techniek van doorvragen en stimuleer leerlingen dat ook bij elkaar te doen.

Meer informatie

Zie 'Mindmap maken' op wij-leren.nl.

- ***Socratische gespreksvoering:** Een socratisch gesprek voeren is in feite gezamenlijk hardop denken. Het begint met een uitgangsvraag. Deze vraag kan van tevoren door u als docent

geformuleerd worden of samen met de leerlingen worden gekozen. De uitgangsvraag moet duidelijk zijn, zodat er in de loop van het gesprek geen verwarring over ontstaat. De vraag moet ook te concretiseren zijn; hij moet toegepast kunnen worden op een concrete situatie of ervaring van leerlingen. Daarnaast moet de vraag een conceptueel, filosofisch karakter hebben. Het antwoord op de vraag kan niet goed of fout zijn, er moeten verschillende antwoorden mogelijk zijn. Als de uitgangsvraag er is, worden de leerlingen gevraagd er een voorbeeld van te geven. Er wordt één voorbeeld gekozen om verder te bespreken. Wanneer iedereen vat heeft op het voorbeeld, wordt er uitgewisseld over ideeën, overtuigingen en argumenten die de leerlingen erover hebben. Vervolgens worden deze meningen op hun geldigheid getoetst. Zijn ze juist, zijn ze adequaat, zijn ze waar? Het gaat erom met de klas een gezamenlijke gedachtelijn te vinden die door alle leerlingen wordt onderschreven.

Meer informatie

Zie 'Filosoferen in de klas - instructie voor leerkrachten' op www.hetabc.nl, www.socratische.sprek.be en www.lerenfilosoferen.nl.

2. Opiniërende gesprekken

Dit type gesprekken is erop gericht om leerlingen meer inzicht te geven in hun eigen mening, deze te kunnen onderbouwen en bij te stellen of te nuanceren. NB: Hoe gaat u in een opiniërend gesprek om met uw eigen mening? Zie hoofdstuk 4, *Aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek*.

Voorbeelden

- **Waardencontinuüm:** Laat de leerlingen over het betreffende onderwerp een aantal teksten lezen en filmpjes of ander mediamaatériau bekijken, en geef daarbij als 'kijkwijzer' een aantal verhelderingsvragen (Wat speelt er? Welke perspectieven zie je?). Formuleer vervolgens een stelling/dilemma en vraag de leerlingen een (voorlopig) standpunt te noteren en met een cijfer tussen 1 en 5 (1 = sterk mee oneens tot 5 = sterk mee eens) aan te geven in hoeverre ze het ermee eens/oneens zijn. Vraag leerlingen die voor hetzelfde cijfer gekozen hebben om in tweetallen bij elkaar te gaan zitten en in drie minuten van gedachten te wisselen over de argumenten voor hun standpunt. Let op, het gaat niet om het overtuigen van elkaar, maar om het onderbouwen van de opvatting. Ze schrijven op of dit gesprek al dan niet heeft geleid tot een verandering of nuancering van hun standpunt, en waarom. Vervolgens schuiven leerlingen op naar iemand die één punt verwijderd is van hun standpunt en wisselen weer van gedachten, dat doen ze ook met iemand die een heel ander standpunt heeft. Ga vervolgens met de hele klas in gesprek over hoeveel leerlingen hun standpunt hebben bijgesteld, waarom ze hun standpunt wel of niet hebben bijgesteld en wat ze hebben geleerd van deze uitwisseling.
- **Bewegredeneren:** Dit is een werkvorm waarbij leerlingen naar hun overwegingen kijken en deze vergelijken met die van hun klasgenoten. U maakt op de vloer van het lokaal een indeling in vier kwadranten (m.b.v. tape of touw). De vier kwadranten representeren achterliggende overwegingen van standpunten: voor-gevoel; voor-ratio; tegen-gevoel; tegen-ratio. Leerlingen geven hun positie over een complexe

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

vraagstelling aan door in de klas te gaan staan in het kwadrant dat bij hun standpunt past. Bijvoorbeeld 'vóór op gevoelsmatige gronden' of 'tegen op rationele gronden'. Leerlingen lichten hun keuze toe. Vervolgens verplaatsen leerlingen zich naar een andere positie (een ander standpunt en/of andere overweging) en bedenken een bijbehorend argument. Zo wennen ze eraan verschillende typen overwegingen te verwoorden en serieus te nemen. Doordat leerlingen zich inleven in verschillende situaties en rekening houden met rationele en emotionele overwegingen, worden ze zich ook bewust van de complexiteit van kwesties (zie ook: Gesprekken vanuit systeemdenken, hieronder). De fysieke beweging in de werkvorm zorgt voor extra energie.

Meer informatie

Zie het artikel 'Beweegredeneren' op www.ecent.nl.

3. Gesprekken over (persoonlijke) narratieven (oral histories) en/of creatieve expressie

Het primaire doel van dit type gesprekken is het inlevingsvermogen in andermans gezichtspunten en ervaringen te vergroten en mee te wegen in de persoonlijke meningsvorming over het onderwerp.

Voorbeelden

- **Oral history:** Vraag leerlingen onderzoek te doen binnen hun eigen kring (familie, buurtbewoners, vrienden, klasgenoten, etc.) naar persoonlijke ervaringen met bijvoorbeeld het onderwerp

migratie. De leerlingen gaan praten met mensen uit hun eigen omgeving en presenteren hun bevindingen in de klas. Dit kan bijvoorbeeld door ze een poster te laten maken die in de klas wordt opgehangen (dan is er ook ruimte om foto's bij de verhalen te laten zien). Leerlingen vertellen elkaar wat ze vonden van het verhaal van de geïnterviewde en wat het verhaal betekent voor hoe ze over het onderwerp denken. Let bij de keuze van een onderwerp goed op mogelijke gevoeligheden in relatie tot de culturele achtergrond, geloofsovertuiging en sociale omgeving van de leerlingen, en bedenk op grond daarvan of deze aanpak geschikt is. Een andere manier is om persoonlijke ervaringen (uit de krant, van tv, etc.), bij voorkeur van leeftijdgenoten van de leerlingen, te bespreken. Wat vinden ze van het verhaal? Wat betekent het voor hoe ze zelf over het onderwerp denken?

Meer informatie

www.vijfeeuwenmigratie.nl

- **Creatieve expressie:** Vraag leerlingen (individueel of in twee- of drietallen) een tekening, schilderij, foto etc. te maken die uitdrukt wat het onderwerp persoonlijk voor hen betekent of bij hen oproept. Hang de werken op in de klas, loop er samen langs en bespreek ze aan de hand van vragen: Wat zien jullie als jullie naar het werk kijken? Welke boodschap draagt het uit? Wat vinden jullie daarvan? Het schrijven en zingen van een protestsong (bijvoorbeeld een rap) is een andere creatieve manier waarop leerlingen goed hun eigen gezichtspunt - en emoties - kunnen uiten en die van hun medeleerlingen leren kennen.

4. Gesprekken vanuit systeemdenken

Dit type aanpak is geschikt om leerlingen inzicht te geven in de complexiteit van maatschappelijke gebeurtenissen. Leerlingen gaan de context waarin maatschappelijke kwesties zich afspelen beter begrijpen en zien dat het geen losse, op zichzelf staande feiten zijn.

Voorbeeld

- **Relatiecirkel:** Maak samen met de klas een 'relatiecirkel'. Gebruik daarvoor een verhalende tekst over het onderwerp. Neem het verhaal met de klas door. Inventariseer welke woorden aan verandering onderhevig zijn (dit zijn de 'variabelen'; druk ze uit in zelfstandige naamwoorden die 'meer of minder' kunnen worden). Kies samen een beperkt aantal woorden (vijf tot zeven) uit en plaats deze op een cirkel. Begin bij één variabele en bespreek met de klas wat er gebeurt met de andere variabele(n) als deze meer of minder wordt. Verbind deze woorden met elkaar door een pijl. Bekijk of er causale lussen in de cirkel zitten (pijlen met twee richtingen). Als de cirkel klaar is, reconstrueer dan samen met de klas het verhaal dat de cirkel vertelt.

Meer informatie

Zie 'Relatiecirkel' op <http://hoe-maak-ik-een.webkwestie.nl> en 'Leraar Roel, Charlie Hebdo en het gesprek in de klas' op www.hetkind.org.

5. * Debatvormen gericht op burgerschap

Een debat is primair gericht op het overtuigen van anderen (de tegenpartij, het publiek, een jury).

Het heeft daarmee een ander karakter dan de hiervoor toegelichte aanpakken waarin het draait om uitwisseling en samenspraak. Door deel te nemen aan een debat (in de rol van participant of publiek) krijgen leerlingen kennis van ideeën en argumenten over het onderwerp. In een debat gericht op burgerschapsvorming gaat het om het verbreden van het wereldbeeld van leerlingen, niet (per se) om het competitieve karakter dat ook aan een debat kan worden gegeven.

Voorbeeld

- **Debatvormen:** Debat kenmerkt zich door een sterk gestructureerde vorm van communicatie over een stelling, met voor- en tegenstanders die spreken voor een publiek. Doordat leerlingen worden uitgedaagd hun eigen of andermans mening te verdedigen, worden zij gestimuleerd op zoek te gaan naar (nieuwe) kennis. Een debat is daarmee ook een goede aanleiding om mediawijsheid en kritisch bronnenonderzoek van leerlingen te stimuleren. Vanwege het overtuigende element van een debat ontstaat er vaak een enthousiaste, bruisende sfeer in de klas en nemen leerlingen actief deel. Er zijn veel verschillende debatvormen geschikt voor gebruik in het onderwijs, zoals de Ronde Tafel, Improvisatiedebat (spontane argumentatie), Forumdebat, Lagerhuis- of Teamdebat en Politiek debat.

Meer informatie

Zie de publicatie *Debat in burgerschap* van SLO op www.slo.nl en ook www.discussierenkunnen.nl.

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

6. Activerende gesprekken

Dit type gesprek is bedoeld om leerlingen te laten nadenken over mogelijke oplossingen van de kwestie of controversé. Leerlingen worden uitgedaagd om oplossingen aan te dragen die voor meerdere groepen in de samenleving relevant zijn. Meestal gebeurt dit door het onderwerp 'dicht bij huis te halen': wat zouden leerlingen in hun eigen leefomgeving kunnen doen? Vaak volgt een activerend gesprek uit een eerder gesprek dat in de klas over het onderwerp gevoerd is.

Voorbeelden

- **Activiteitenbrainstorm:** Laat leerlingen in kleine groepjes bedenken welke activiteit ze in hun buurt of op school zouden kunnen organiseren m.b.t. het onderwerp. Bespreek hun voorstellen klassikaal en vraag door op het beoogde doel. Het nadenken over dit soort activiteiten geeft leerlingen het gevoel

dat ze zelf iets kunnen doen en kan zo mogelijke gevoelens van machteloosheid of angst verminderen.

- **Open brieven:** Vraag leerlingen een brief te schrijven naar een politicus, president, activist of extremist, waarin zij hun zorgen over de situatie uiten en de aangeschrevene manen tot actie of gedragsverandering. Vraag een aantal leerlingen hun brief voor te lezen en bespreek deze klassikaal na. Als *teaser* kan het goed werken een protestlied te laten horen (er is veel te vinden op internet, bijvoorbeeld bij Nederlandse protestzangers, maar ook bij hiphop en reggae) en dit eerst te bespreken. Ook kunt u een voorbeeld van een brief die in de media verspreid is laten zien (bijvoorbeeld de 'open brieven' naar wereldleiders naar aanleiding van de aanslagen in Parijs op 13-11-2015). Wees erop voorbereid dat teksten niet alleen als voorbeeld dienen, maar zelf ook aanleiding kunnen geven tot discussie.

3. Typen docentrollen

Het bespreekbaar maken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen vergt een andere rol van u als docent dan u in uw gewone lessen waarschijnlijk gewend bent. In ‘gewone lessen’ gaat het om het stimuleren van kennisverwerving, het begeleiden van het leerproces, het coachen van leerlingen, etc. Bij het bespreekbaar maken van maatschappelijk gevoelige onderwerpen is uw rol als gespreksleider alleen al anders, doordat de gespreksuitkomst in principe open ligt en het gesprek draait om wat de leerlingen aan inhouden, meningen en ervaringen aandragen. Het verloop van het gesprek is dus niet vooraf te voorspellen.

Als gespreksleider bent u verantwoordelijk voor het behoud van de focus en richting van het gesprek. Dat doet u door te structureren, samen te vatten, in te grijpen als gespreksregels worden overtreden en bij te sturen als de vereiste gespreksstructuur niet wordt gevolgd (met name van belang bij socratische gespreksvoering en debatvormen).

De rol van gespreksleider kunt u op verschillende manieren vervullen. In de praktijk kunt u ook een combinatie van rollen tegenkomen (bijvoorbeeld een docent die wisselt van objectieve gespreksleider naar advocaat van de duivel, omdat de klas te snel – doordat er te weinig verschillende perspectieven aan bod zijn geweest – tot consensus komt):

1. De **objectieve of academische gespreksleider** zorgt ervoor dat verschillende standpunten en perspectieven aan bod komen en zorgt dat deze goed worden gepresenteerd door benodigde uitleg te geven. Hij/zij onthoudt zich van het geven van zijn/haar standpunt.
2. De **advocaat van de duivel** neemt een provocatief of tegenovergesteld standpunt in. Dit is een goede manier als er te snel in het gesprek consensus of dominantie van één standpunt lijkt te zijn.
3. De **advocaat** zorgt ervoor dat verschillende standpunten en perspectieven worden belicht in het gesprek en formuleert op basis van argumentatie daarover zijn/haar eigen mening en deelt deze met de klas. Zo laat hij/zij zien dat het belangrijk is om eerst kennis te nemen van verschillende standpunten voordat je je eigen mening vormt.
4. De **onpartijdige voorzitter** zorgt ervoor dat alle bestaande standpunten en perspectieven aan bod komen door deze uit te lokken bij leerlingen of door zelf bronnen in te brengen. Deze rol lijkt op die van objectieve of academische gespreksleider, maar de onpartijdige voorzitter is facilitator en hij/zij onthoudt zich van het geven van uitleg of interpretatie.
5. De **persoonlijk betrokken gespreksleider** deelt zijn/haar standpunt en nodigt leerlingen uit op zoek te gaan naar *bias* in het standpunt. Hiertoe worden zo veel mogelijk verschillende standpunten zo objectief mogelijk besproken. Een andere manier waarop deze rol wordt ingevuld is dat de gespreksleider tijdens het gesprek even de ruimte neemt om zijn/haar eigen standpunt te geven en toe te lichten.

NB: Overweeg voor het kiezen van de docentrol de voor- en nadelen van het geven van uw eigen standpunt, zie hoofdstuk 4, *Aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek*.

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

4. Aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek

De aandachtspunten die hieronder beschreven staan zijn het resultaat van een selectie en ordening van onderzoeks- en praktijkliteratuur over de rol van docenten in het begeleiden van gesprekken over controversiële onderwerpen (zie hoofdstuk 7, *Bronnenlijst*). Ze hebben tot doel een samenvatting te geven van de kernpunten waar u op moet letten bij de uitvoering van het gesprek.

Aandachtspunten vóór het gesprek

- ✓ **Is er iets heftigs** gebeurd in binnen- of buitenland dat ook de leerlingen bezighoudt en dat op school ter sprake zal komen? Overleg met uw collega's en zo mogelijk uw schoolleiding over hoe er op school en in de lessen aandacht aan zal worden besteed en door wie dat gebeurt. Een open gesprek met de leerlingen waarin ruimte is voor wat de gebeurtenis met hen doet is belangrijk, maar kent ook grenzen: intolerante, haatdragende, gewelddadige of radicale opvattingen moeten actief weersproken worden. Daarvoor is een schoolbreed gedeeld moreel kader essentieel. Zorg ervoor dat u weet wat het beleid van uw school is voor het praten over maatschappelijke gebeurtenissen. Geef het bij uw schoolleiding aan als u dit pedagogisch-morele kader mist.
- ✓ Denk bij het **concreet invullen** van de aanpak altijd na over:
 - De opstelling van de klas: hoe richt u het lokaal in? Hoe zet u de stoelen en tafels neer?
 - Het gebruik van *teasers* voor het gesprek (krantenartikelen, filmpjes, stellingen,

cartoons, persoonsverhalen, etc.) en bedenk vooraf bedoelde en onbedoelde associaties die ze kunnen oproepen bij uw leerlingen.

- Het wel/niet afwisselen van een klassikaal gesprek en een gesprek in kleine groepjes (inschatting van sociale veiligheid in de klas is daarbij belangrijk).
- De verenigbaarheid van de beschikbare tijd voor het gesprek en de timing ervan in het (leer)proces met de doelen van het gesprek.

✓ **Bepaal hoe u wilt omgaan met uw eigen opvatting(en) en emoties in het gesprek.**

Weeg de voor- en nadelen van het geven van uw eigen standpunt in het gesprek af.

Nadelen kunnen zijn: onbedoelde beïnvloeding van leerlingen door uw rol als autoriteit; een onprettige vorm van kwetsbaarheid, als leerlingen u aanvallen of afkeuren op basis van uw mening; onderdeel worden van het gesprek, waardoor de rol van gespreksleider (het behouden van focus en structuur) lastiger wordt. Wees u ervan bewust dat het delen van uw eigen standpunt gevolgen kan hebben voor hoe leerlingen u zien als docent en persoon. Voordelen van het geven van uw eigen standpunt kunnen zijn: versterken van saamhorigheid (u vraagt van uw leerlingen dat zij zichzelf laten zien, dus dat doet u ook); blijf geven van uw persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp; waardering krijgen als u iets van uzelf laat zien.

Als u besluit uw mening te geven over het onderwerp, stel dan altijd duidelijk dat dit één

mening is en licht de onderbouwing van uw mening met argumenten toe. Reflecteer op uw mening, ook door vragen, onzekerheden of twijfels die u zelf nog hebt over het onderwerp aan te geven. Zo laat u zien dat een mening niet statisch hoeft te zijn, maar zich ontwikkelt. Wees u ervan bewust dat het eventueel uitspreken van zorgen die u zich maakt impact kan hebben op uw leerlingen (met name jongere leerlingen). Bedenk zelf goed of het kenbaar maken van uw zorgen behulpzaam is voor het omgaan met vragen en zorgen die leerlingen zelf ook hebben, of dat het juist nieuwe vragen en zorgen bij hen oproept.

Aandachtspunten bij de uitvoering van het gesprek

- ✓ **Verduidelijk de regels en richtlijnen van het gesprek aan de klas.** Het gaat om regels als elkaar uit laten praten, niemand persoonlijk aanvallen, elkaar met respect behandelen (dus niet discrimineren of kwetsen), vanuit jezelf spreken, geen generaliserende uitspraken doen, het met elkaar oneens zijn kan – onaangenaam gedragen niet. Geef ook aan wat de sanctie is als een leerling de grens over gaat. Wees hierin niet meteen te streng, een speelse sanctie kan ook sturend werken, bijvoorbeeld als de sanctie is dat de leerling de volgende keer iets lekkers mee moet nemen om uit te delen. Het werken met een *talking stick* – waarbij de leerling die de *talking stick* in zijn of haar hand heeft het woord heeft – kan behulpzaam zijn voor het bewaren van de rust in het gesprek.
- ✓ **Leg de reden en bedoeling van het gesprek uit.** Waarom gaan we hierover praten? Hoe ziet de gespreksvorm eruit? Welke rol vervult u als

docent (zie hoofdstuk 3, *Typen docentrollen*)? Kijk aan het einde van het gesprek terug op het verloop en de opbrengst ervan en geef aan of er op een volgend moment een vervolg aan gegeven wordt. Onderzoek met de leerlingen welke conclusies er getrokken kunnen worden uit de gedachtewisseling en expliciteer ook consensus waar daar sprake van was.

- ✓ **Zorg voor een open gespreksklimaat**, gericht op het houden van verbinding met alle leerlingen. Volg daarbij de principes van ‘eerst volgen, dan leiden’. Volgen betekent het vertrekken vanuit wat leerlingen zelf aanbrengen, aandachtig naar ze luisteren, goed observeren (let daarbij juist ook op stille leerlingen en probeer ze bij het gesprek te betrekken), open vragen stellen ter verheldering, reflecties geven op het gevoel dat u bij de leerling ziet, meeveren met weerstand. Door leerlingen de ruimte te geven te zeggen wat ze vinden en naar hun inbreng te luisteren, laat u zien dat u ze serieus neemt en blijft u verbonden met ze. Leiden gebeurt door het gesprek een inhoudelijke wending te geven, bijvoorbeeld door de leerlingen aan te moedigen om andere afwijkende ideeën aan te dragen, kritisch door te vragen op de argumentatie van leerlingen en andere perspectieven ernaast te zetten. Daarbij bent u niet gericht op het overtuigen van leerlingen om ze tot een andere opvatting te brengen of tot consensus te dwingen, maar u wilt juist stimuleren tot reflectie op hun eigen en andermans zienswijzen en de effecten daarvan op anderen, u wilt ze in aanraking laten komen met andere perspectieven, wij/zij-denken (polarisatie) voorkomen en inzicht in de complexiteit van de kwestie vergroten. Zie ook hoofdstuk 6, *Tips voor doorvragen met open vragen*.

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

5. Tips voor het omgaan met ‘oververhitting’

Enige mate van ‘verhitting’ hoort bij het gesprek, het gaat immers om gevoelige onderwerpen. Ga gevoeligheden niet uit de weg, want ze zijn er nu eenmaal en het is belangrijk dat leerlingen deze kunnen uiten. Dit negeren of te snel de kop indrukken kan tot gevolg hebben dat leerlingen zich niet serieus genomen voelen, afhaken van het gesprek (of zelfs van de lessen) of bezorgdheden gaan opkroppen. Tegelijkertijd is het belangrijk om ‘oververhitting’ te voorkomen. Oververhitting zorgt ervoor dat er in feite geen gesprek meer mogelijk is en de situatie escaleert. Dit kan heel vervelende gevolgen hebben, zoals ruzie tussen leerlingen, leerlingen die de klas boos uitlopen, gekwetste leerlingen, etc.

Vóór het gesprek

Verwacht u dat sommige leerlingen het misschien heel moeilijk of vervelend gaan vinden dat u dit onderwerp wilt bespreken met de klas? Zorg er dan voor dat u deze leerlingen even spreekt (buiten de context van de klas om), vertel wat u van plan bent en vraag hen of zij zich daar prettig bij voelen. Houd rekening met hun feedback in de aanpak die u kiest.

Tijdens het gesprek

Heeft u het gevoel dat het gesprek uit de hand loopt door hoogoplopende emoties? Denk dan aan de volgende acties:

- ✓ Probeer uit de mogelijke (emotionele) verwarring te raken en grijp de gelegenheid aan om verschillende standpunten te onderzoeken. Neem zelf een ‘vogelperspectief’ aan, bekijk de discussie vanaf een afstand. Probeer tussen de lijnen te lezen en aan te voelen wat er precies wordt bedoeld en toets deze indrukken aan uw leerlingen.
 - ✓ Laat leerlingen een stap terug nemen en vraag hen (voor zichzelf) na te denken wat ze kunnen leren uit dit moment. Wat kunnen ze leren van hun eigen en andermans gedrag? Vaak verloopt de discussie tussen groepjes leerlingen die hetzelfde standpunt innemen. Als ze dat inzien, kan dat leiden tot een groter begrip van de (maatschappelijke) controverse over een onderwerp.
 - ✓ Als een leerling emotioneel reageert (moet huilen, woedend wordt), erken dit dan en vraag hem/haar of hij/zij al dan niet in de klas wil blijven. Neem de leerling na de les apart en vraag open en geïnteresseerd door op wat er gebeurde en kijk hoe u de leerling kunt helpen omgaan met deze heftige emoties. Door aandacht te besteden aan wat er gebeurd is, geeft u de leerling het vertrouwen dat u begaan bent met de situatie en met de leerling, en kunt u hem/haar beter begeleiden bij volgende gesprekken.
 - ✓ Sommige leerlingen kunnen in de war raken of bezorgd worden door het gesprek. Dat kan zich uiten in opgewonden deelname aan het gesprek, maar juist ook in teruggetrokken, stil gedrag. Het is belangrijk dat u met de leerlingen
- ✓ Las een time-out in (laat de leerlingen bijvoorbeeld een samenvatting maken van het gesprek, argumenten die ter sprake kwamen opschrijven, etc.). Zo koelt de sfeer wat af.

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

die in de war of aangedaan zijn geraakt buiten de klas op een later moment er even met ze op terugkomt.

- ✓ Merkt u dat de situatie dreigt te escaleren en weet u niet hoe het gesprek nog in goede banen te leiden? Parkeer het twistpunt dan tijdelijk. Geef daarbij aan dat het een belangrijk punt is (anders laaien de gemoederen niet zo hoog op), maar dat de emoties zo heftig zijn dat het niet mogelijk is om goed naar elkaar te luisteren en van gedachten te wisselen. Geef aan – of bespreek met de leerlingen – dat u een manier gaat bedenken waarop dit punt wel besproken kan worden. Verzeker u ervan dat u er daadwerkelijk op terugkomt, zodat leerlingen daarop kunnen vertrouwen.
- ✓ Is de situatie toch geëscaleerd en lukt het niet om de les tot een goed einde te brengen, constateer dan in de klas dat dit niet het verloop was zoals u dat had gewenst en dat u er op een later moment met de klas op terug wilt komen. Stelt u zich daarbij neutraal op, leg de schuld voor de escalatie niet (onbedoeld) bij de leerlingen (let ook op onbedoelde boodschappen die u non-verbaal kunt geven). Zorg ervoor dat u uw belofte nakomt en bereid u goed voor op hoe u dit gaat aanpakken. Dit hoeft u natuurlijk niet alleen te doen, het geeft vaak de nodige lucht om er eerst met een collega over te sparren en tot een aanpak te komen.

- ✓ Maken leerlingen kwetsende, discriminerende of racistische opmerkingen over elkaar? Of wordt u daar zelf door leerlingen van beschuldigd? Gezien de beladenheid kan dit gemakkelijk oververhitting tot gevolg hebben. Reageer dus altijd als dit zich voordoet. Schat in om wat voor soort uitlating het gaat en welk doel uw reactie dient: zo snel mogelijk doorgaan met het gesprek, de gelegenheid gebruiken om over het onderwerp discriminatie in gesprek te gaan, begrip tonen voor achterliggende problemen, de veiligheid in de klas waarborgen? Bepaal op basis daarvan hoe u reageert, bijvoorbeeld door te confronteren, door te vragen of te informeren.

Meer weten? Zie *Handreiking Kritische gebeurtenissen in de klas bespreken ROC top* op www.schoolveiligheid.nl.

- ✓ Vreest u dat u zelf oververhit raakt? Het kan dat het gesprek heel anders loopt dan u had verwacht en u bijvoorbeeld aangeslagen bent door de wending die het gesprek neemt of door opvattingen van leerlingen. Daarom is het belangrijk dat u uzelf vooraf goed in acht neemt: Wanneer blokkeer ik? Waardoor slaan mijn stoppen door? Welke vooroordelen heb ik? Hoe open sta ik echt voor andere opvattingen? Zelfinzicht helpt om op voorhand strategieën te bedenken om uzelf en de klas in de hand te houden op lastige momenten.

6. Tips voor doorvragen met open vragen

Uit: Fisher (2013)

Bij het bespreken van gevoelige onderwerpen hebben mensen een natuurlijke neiging om gesloten of suggestieve vragen (bijvoorbeeld 'Denk je nou echt dat...?') te stellen. Het stellen van open vragen is belangrijk bij het begeleiden

van gesprekken, maar vereist oefening. Het is handig dat u bij het begeleiden van een gesprek een aantal open vragen bij de hand heeft als geheugensteuntje. Hieronder volgen een aantal voorbeelden van zulke open vragen.

Verhelderingsvragen

Kan je uitleggen dat...?	→	Uitleggen
Wat bedoel je met...?	→	Definiëren
Kan je een voorbeeld geven van...?	→	Voorbeelden geven
Hoe helpt dat...?	→	Ondersteunen
Heeft iemand een vraag?	→	Onderzoeken

Vaardigheden die worden gestimuleerd bij leerlingen

Vragen die argumenten en bewijs uitlokken

Waarom denk je dat...?	→	Argumenten formuleren
Hoe weet je of...?	→	Aannames expliciteren
Wat zijn je redenen om/waarom vind je dat...?	→	Redenen expliciteren
Heb je bewijs voor...?	→	Bewijs aandragen
Kan je een voorbeeld/tegenvoorbeeld geven van...?	→	(Tegen)voorbeelden geven

Vragen die alternatieve gezichtspunten uitlokken

Kan je op een andere manier zeggen dat...?	→	Herformuleren gezichtspunt
Is er een ander gezichtspunt/standpunt over...?	→	Speculeren
Wat als iemand anders zou beweren dat...?	→	Alternatieve gezichtspunten verkennen
Wat zou iemand die het niet met je eens is zeggen?	→	Tegenargumenten verkennen
Wat is het verschil tussen die gezichtspunten/ideeën?	→	Onderscheid begrijpen

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

Vragen die implicaties en consequenties onderzoeken

- Wat volgt er uit wat je zegt? —————> Implicaties nagaan
Klopt dit met wat je eerder zei? —————> Consistenties nagaan
Wat zou de consequentie zijn? —————> Consequenties nagaan
Is daar een algemeen geldend(e) regel/patroon voor? —————> Algemene regels/patronen ontdekken
Hoe zou je kunnen nagaan of het waar is? —————> Waarheidsbevinding

Vragen over de vragen/de discussie

- Heb je daar een vraag over? —————> Bevragen
Wat voor soort vraag is dat? —————> Analyseren
Hoe helpt deze vraag/datgene wat gezegd wordt ons? —————> Toepassen
Waar heeft dit gesprek ons gebracht/
wie kan een samenvatting geven? —————> Samenvatten
Zijn we dichterbij het antwoord op de vraag/het
probleem gekomen? —————> Concluderen

7. Bronnenlijst

Onderstaande bronnen zijn gebruikt voor het samenstellen van deze handleiding voor de docenttraining *Je hebt makkelijk praten*.

Informatie over het bespreken van controversiële onderwerpen

- Ezzedeen, S.R. (2008). Facilitating class discussions around current and controversial issues. Ten recommendations for teachers. *College Teaching*, vol. 56, no. 4, 230-236.
- Hess, D.E. (2005). How do teachers' political views influence teaching about controversial issues? *Social Education* 69 (1), 47-48.
- Huddleston, T. (2003). *Teaching about controversial issues*. Guidance for schools. The Citizenship Foundation. www.citizenshipfoundation.org.uk
- Puymbroeck, M. van (2010). *Controversiële onderwerpen in de klas. Informatief pakket rond het behandelen van heftige meningsverschillen in de klas (lager en secundair onderwijs)*. Vormen vzw – expertisecentrum mensenrechten- en kinderrechteneducatie Vlaanderen. www.vormen.org
- Oxfam GB (2006). *Teaching Controversial Issues*. Global citizenship guides. Oxfam Development Education Programme. www.oxfam.org.uk
- Warren, L. (2002-2006). *Managing hot moments in the classroom*. Online document. Derek Bok Center for Teaching and Learning, Harvard University. <https://tlc.wfu.edu>

Achtergronden bij specifieke gespreksaanpakken

- Bloemberg, F. (2012). Uitgave van het Debatbureau in samenwerking met de VARA. Debatcentrum. *Debatteren in het vmbo. Reader voor leerlingen en docenten*. www.hetdebatbureau.nl
- Bron, J., Nollet, F. en Ravesloot, C. (2013). *Debat in burgerschap*. Utrecht: SLO. www.slo.nl
- Castelijns, J. & Verhoeven, S. (2013). *Dialogoog in de klas. Achtergronden, handreikingen en praktijkervaringen*. 's-Hertogenbosch: KPC Groep. www.kpc.nl
- Zande, P. van der. (2012). *Beweegredeneren, een werkvorm bij dilemma's in de klas*. www.eцент.nl

Organisaties die praktijkgerichte tips en lesmateriaal geven voor het bespreken van ingrijpende (actuele) maatschappelijke gebeurtenissen

- ABC Virtuoso in onderwijs: www.hetabc.nl
- De vreedzame school: www.devreedzameschool.net
- Diversion: www.diversion.nl
- Kindercorrespondent: www.kindercorrespondent.nl
- Maatschappijleer.net: www.maatschappijleer.net
- Nieuws in de klas: www.nieuwsindeklas.nl
- ProDemos: www.prodemos.nl
- Stichting School & Veiligheid: www.schoolenveiligheid.nl

JE HEBT
MAKKELIJK
PRATEN

(Praktijkgericht) wetenschappelijk onderzoek

- Barton, K.C. & McCully, A.W. (2012). Trying to see things differently: Northern Ireland Students' Struggle to understand alternative historical perspectives. *Theory & Research in Social Education*, 40, 37-408. DOI: 10.1080/00933104.2012.710928.
- Hess, D.E. (2002). Discussing Controversial Public Issues in Secondary Social Studies Classrooms: Learning from Skilled Teachers. *Theory & Research in Social Education*, 30:1, 10-41. DOI: 10.1080/00933104.2002.10473177.
- McCully, A.W. (2012). History teaching, conflict and the legacy of the past. *Education, Citizenship and Social Justice*, 7 (2), 145-159. DOI: 10.1177/1746197912440854.
- Milner, H.R. (2011). Culturally relevant pedagogy in a diverse urban classroom. *Urban Review*, 43, 66-89. DOI: 10.1007/s11256-009-0143-0.
- Oulton, C., Day, V., Dillan, J. and Grace, M. (2004). Controversial issues - teachers' attitudes and practices in the context of citizenship education. *Oxford Review of Education*, 30:4, 489-507, DOI: 10.1080/0305498042000303973.
- Parker, W. & Hess, D. (2001). Teaching with and for discussion. *Teaching and Teacher Education*, 17, 273-289.
- Pels, T. (2012). Diversiteit en de pedagogische functie van het onderwijs. *Pedagogiek*, 32 (2), 180-195.
- Radstake, H. & Leeman, Y. (2010). Guiding discussions in the class about ethnic diversity. *Intercultural Education*, 37, 429-442.
- Radstake, H. (2009). *Teaching in diversity: Teachers and pupils about tense situations in ethnically heterogeneous classes*. Universiteit van Amsterdam. Apeldoorn/Antwerpen: Garant.
- Radstake, H. & Leeman, Y. (2008). Begeleiden van gesprekken in de klas over problemen met etnisch gemengd samenleven. *Pedagogiek*, 28 (3), 171-189.
- Radstake, H. & Goor, R. van (2007). Omgaan met spanningen op etnisch gemengde scholen. *Vernieuwing*, 66, 24-26.
- Schuitema, J., Radstake, H. en Veugelers, W. (2011). *Docenten en actieve participatie van leerlingen in klassikale discussies*. Amsterdam: Pedagogische Kwaliteit. www.kortlopendonderzoek.nl
- Veugelers, W. & Schuitema, J. (2013). *Docenten en controversiële issues*. Department of Child Development and Education, Universiteit van Amsterdam. www.kortlopendonderzoek.nl
- Webb, N.M. (2009). The teacher's role in promoting collaborative dialogue in the classroom. *British Journal of Educational Psychology*, 79, 1-28.

Verder lezen voor zelfstudie of ontspanning

- Ajouaou, M. (2014). *Wie is moslim? Geloof en secularisatie onder westerse moslims*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Fisher, R. (2013). *Teaching Thinking. Philosophical Enquiry in the Classroom*. 4th Edition. London/Oxford: Bloomsbury publishing.
- Goossens, J. (2015). *Wie heeft er wél een boek bij zich?* Amsterdam: Thomas Rap.
- Hess, D. (2009). *Controversy in the Classroom: The Democratic Power of Discussion*. New York/London: Routledge.
- NCTV Magazine no. 4. (2015). Thema: radicalisering. www.nctv.nl
- Sandal, A. (2015). *Ruimte voor vooroordelen. Pleidooi voor betrokken denken*. Utrecht: Uitgeverij Ten Have.

Stichting School & Veiligheid ondersteunt scholen
bij het bevorderen van een sociaal veilig klimaat.

www.schoolenveiligheid.nl

